

İnsana Tanınan Üç İlahî İmkan: Fıtrat – İşaret – Hidayet

Cağfer KARADAŞ
Doç. Dr. UÜ. İlahiyat Fakültesi
caferkaradas@hotmail.com

Özet

İslam İnanç sistemine göre Allah insanı yarattıktan sonra onu kendisine ait, akıl, duyular ve duygular gibi bir takım içsel özelliklerle donatmasının yanında dışsal bir takım unsurlarla da desteklemiştir. Bu iç ve dış destekler aslında insana tanınan imkanlardır. Bunların belki en önemlisi, bu makalede konu edinilen fıtrat, işaret ve hidayettir. Fıtrat insanın kendisine ait aslî bir özellik, işaret çevresel unsurlar ve faktörler, hidayet ise Allah'ın kulunu ilham, vahiy ve peygamber göndermek gibi bir yolla desteklemesi ve ona yol göstermesidir. İşte bu makale ile insan ve insanın içsel ve dışsal imkanlarının tanınması hedeflendi. Bu hedef çerçevesinde anılan üç temel unsur çeşitli yönleriyle ele alındı ve incelendi.

Abstract

Three Facilities Provided for Human: Fitra-Ishara-Hidaya

In Islamic belief system, God provides human a several inner qualities such as reason/aql, senses and feelings, as well as he supports him/her with external means. These inner and external supports are actually facilities for human. Maybe the most significant of them is fitra-ishara-hidaya which is the subject of this paper. Fitra is an intrinsic element of human, ishara is

environmental conditions and factors, and hidaya is God's support for human by means of revelation (wahy), inspiration (ilham) and sending prophets, and his guidance. Here in this article, we aim to describe the inner and exeterior facilities of human. In this context we deal with there basic facilities related to the aim with different dimensions.

Anahtar Kelimeler: İnsan, Fıtrat, Hidayet, İşaret, Ahsen-i Takvîm, Halife.

Key Words: Human, Fitra, Hidayat, Ishara, The Best Form (Ahsan al-Taqwim), Khalifa.

İnsan

İnsan, İslam inancına göre başlangıçta topraktan yaratılmış, sonraki safhalarda ise üreme yolu ile çoğalmış bir varlık türüdür.¹ Tüm varlıklar içerisinde somut varlık grubunda yer alan insan, canlı olma özelliği ile cansız varlıklardan, hareket kabiliyeti ile bitkilerden ve akıl melekesine sahip olma yönü ile hayvanlardan ayrılır. Bu da insanın nev-i şahsına münhasır bir varlık olduğunu gösterir. Nitekim Allah Teala insan için "Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım"² mealindeki ayette onu bir 'halife' olarak niteler, diğer bir deyişle ona 'halifelik' makamını verdiğini bildirir. "Allah, Adem'e bütün isimleri öğretti"³ ayeti ile birlikte düşünüldüğünde bir önceki ayetteki 'halife', "bütün isimleri bilen" veya "kendisine isimlendirme kabiliyeti verilmiş olan" anlamında olduğu söylenebilir. Öte yandan insanı, "Biz insanı en güzel biçimde yarattık"⁴ mealindeki ayette geçen 'ahsen-i takvîm=en güzel biçimde' yaratılmış varlık şeklinde anlamak da mümkündür. İkinci ayette geçen 'isimler'i (el-esmâ) Allah'ın, insanı 'icat yapabilme' ve 'yaptığı icada isim verebilme' yeteneği ile donatmasının yanı sıra etrafındaki nesne ve gelişmeleri isimlendirmek suretiyle çevresini tanıma, tanımlama ve keşfetme kabiliyetine ve imkanına sahip kılması şeklinde anladığımızda; bir sonraki ayette "insanın en güzel biçimde yaratılmasını" da, sadece kalıp güzelliği değil diğer varlıklara göre bu kalıbın işlevsel üstünlüğü ve manevî donanımı şeklinde anlamamız gerekir.

¹ "Biz insanı kuru bir çamurdan biçimlenmiş cıvık balçıktan yarattık." (el-Hicr 15/26, benzer ayetler için bk. el-Hicr 15/28, 33; er-Rahmân 55/14); "Biz insanı karışık bir nutfeden yarattık." (el-İnsan 76/2); "Ey insanlar sizi tek bir nefisten yaratan, ondan da eşini yaratan ve o ikisinden de bir çok erkek ve kadının üremesini sağlayan Rabbinizden sakınınız." (en-Nisâ 4/1).

² el-Bakara 2/30.

³ el-Bakara 2/31.

⁴ et-Tin 95/4.

İsimlerin öğretilmesiyle halifelik konumuna getirilen insan (Adem), kendisine sunulan imkanlar içerisinde yasak olana yönelmesiyle iradesini ilahî rıza istikametinin aksine kullanmış oldu ve bulunduğu yerden, belirli/belirlenmiş bir süre yaşaması için yeryüzüne indirildi.⁵ Belki 'halifelik' konumu ve 'ahsen-i takvîm' sureti elinden alınmadı ama normal dünyevî şartlara tabi kılınmak suretiyle bir önceki hayatına göre daha zor koşullara itilmiş oldu. İşte bu noktada insan, Allah'ın mesajına ihtiyaç duydu. Kur'an'da bu durum şöyle anlatılır:

"Dedik ki: Ey Adem, sen ve eşin Cennette oturun ve oradaki dilediğiniz yerden yeyin. Ancak şu ağaçtan asla yemeyin. Bu takdirde zalimlerden olursunuz. Şeytan onların ayağını kaydırdı. Ve o ikisini buldukları yerden çıkardı. Biz de dedik ki: Birbirinize düşman olarak inin. Yeryüzünde kalıp belirli bir süre yaşayacaksınız. Bunun üzerine Adem Rabbinden kelimeleri alır almaz (hemen tövbe etti) Allah da tövbesini kabul etti. Zira O tövbeleri kabul eden ve bağışlayandır."⁶

Son ayette Rabbinden kelimeleri alan Hz. Adem'in hemen tövbe ettiğine işaret edilmekte ve Allah'ın da tövbesini kabul ettiği bildirilmektedir. Ayette geçen 'Adem'in aldığı kelimeler'in Allah'ın insana gönderdiği mesaj yani vahiy olduğu açıktır. Buradan hareketle diyebiliriz ki, insan her ne kadar yukarıda zikredilen üstün özelliklere sahip kılınmış olsa bile, dünyevî koşullarla karşılaştığında, ilahî alan ile irtibat kurmasının yani ilahî mesaj olan vahye ihtiyaç duymasının kaçınılmaz bir gereklilik olduğu bizzat Allah tarafından bildirilmektedir. Allah'ın ilk insan olan Adem'e muamelesi diğer insanlar için de geçerlidir ve bu, insan nesli devam ettiği sürece devam eden ve edecek olan bir süreçtir. Çünkü ilk insan ile diğer insanlar arasında biyolojik, psikolojik, hatta fiziksel görünüş itibarıyla bir farklılıktan bahsetmek mümkün değildir. Nitekim ilk insan Hz. Adem'den itibaren bir çok peygamberin Kur'an'da bize örnek gösterilmesi, ilk insanla bugünkü insan arasında bir farklılığın olmadığını açık göstergesidir.

Yukarıdaki mülâhazalardan hareketle diyebiliriz ki, Allah Teala insanı iradeli bir varlık olarak yaratmış, 'rab' isminin gereği olarak onunla irtibatı vahiy ile sürdürmüş ve bu irtibat ile ona iradesini iyi yolda kullanması için sürekli telkinde bulunmuştur. Bu telkin, insanın iradesini sınırlayıcı veya etkisizleştirici değil, destekleyici ve itici bir müdahaledir. Nitekim Kur'an bu müdahaleyi destek olma anlamında 'tevfik' kavramı ile⁷; bunun aksini yani ilahî telkine

⁵ el-Bakara 2/36.

⁶ el-Bakara 2/35-37.

⁷ en-Nisâ 4/35; Hüd 11/88.

kişinin kendisini kapatmasını veya telkini reddetmesini ise , 'tek başına kendi haline bırakılması' anlamına gelen 'hizlân' kavramı ile⁸ niteler. Daha açık ifade ile ilahî telkine kendisini açanları, Allah Teala destekler; kapatanları ise kendi başlarına bırakır.⁹ Bu telkin aslında sürekli ve bazen melek aracılığı ile bazen de doğrudan ilahî bir lütuf olarak gerçekleşir. Çünkü Allah, şeytanın saptırma gayretine ve vesvesesine karşı¹⁰, mü'min kullarını melekler ile destekler¹¹. Bu telkinin en açığı ve bağlayıcı olanı peygamberler aracılığı ile gönderilenidir. Sözelimi

"Nuh'a ve ondan sonra gelen peygamberlere vahyettiğimiz gibi, sana da vahyettik. İbrahim'e, İsmail'e, İshak'a, Yakub'a, Harun'a ve Süleyman'a vahiy etmiş ve Davud'a da Zebur'u vermiştik"¹²

mealindeki ayette bu açık biçimde ifade edilmiştir. Ayette sınırlı sayıda peygamber isminin geçmesi vahyin onlarla sınırlı olduğu anlamına gelmez; aksine sayılanların örnek olarak seçildiği anlamına gelir. Ayrıca söz konusu ayette asıl verilmek istenen, Allah'ın ilk insan Hz. Adem'den itibaren bütün insanlara peygamberler aracılığı ile doğru yola çağırma ve bağlayıcılığı bulunan vahiy gönderdiğidir. Tarihî süreç içerisinde farklı zaman ve mekanlarda peş peşe gelen vahiylerin birbirini nakzetmediğini vurgulamak sadedinde 'Kur'an'ın "Kendinden önceki kitapları doğrulayan"¹³ şeklinde nitelenmesi bu açıdan anlamlıdır.

A. Fitrat

"Sen yüzünü hanîf olarak dine, Allah'ın insanları yarattığı 'fitrat'a çevir"¹⁴ mealindeki ayette 'fitrat'ın 'ilk hali', 'aslı' ve

⁸ Âl-i İmrân 3/160; el-İsrâ 17/22. 'Tevfik' ve 'hizlân' kavramları için ayr. bk. Ebû Hanife, *el-Fıkhü'l-Ekber* (Mustafa Öz, *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri* içinde) İstanbul 1981, s. 60; Ali el-Kârî, *Şerhu'l-Fıkhü'l-Ekber*, Beyrut 1404/1984, s. 73; İlyas Çelebi, *İmam Azam Ebû Hanife'nin Fıkhî Görüşleri*, İstanbul 1996, s. 93-94.

⁹ Söz konusu 'tevfik' ve 'hizlân' kavramlarını düşüncesinin temel terimleri haline getiren Ebû Hanife Allah'ın kula muamelesini bu çerçevede izah etme eğilimindedir. Diğer bir ifade ile kul Allah'a karşı olan görevlerini yerine getirme eğilimine göre ya tevfik ya da hizlân'a muhatap olur. bk. *el-Fıkhü'l-Ekber*, s. 73.

¹⁰ Fâtır 35/6; en-Nâs 114/4-6.

¹¹ el-Enfâl 8/12. Şeytanın vesvesesi ve meleklerin buna karşın insanlara desteği konusunda daha geniş değerlendirme için bk. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân'dan Tercüme* (trc. Bekir Topaloğlu), İstanbul 2003, s. 116-124.

¹² en-Nisa 4/163.

¹³ el-Bakara 2/41, 91, 97; Âl-i İmrân 3/3, 50; en-Nisâ 4/47.

¹⁴ er-Rûm 30/30.

'bozulmamışlığı' ifade ettiğini söylemek mümkündür.¹⁵ Diğer bir deyişle, bu ayette bozulmuş olan insanın, yaratılıştaki o 'asl'ına dönmesi istenmektedir. Nitekim bu ayetin öncesindeki "Hayır! Zulmedenler, bilgileri olmaksızın keyfiliğe (ehvâ) uydular. Allah'ın dalalette bıraktığına kim yol gösterebilir? Onlar için bir yardımcı asla yoktur"¹⁶ mealindeki ayette aslını yitirmiş, keyfî yaşam süren ve adaletten uzak insanlar söz konusu edilmektedir. Öyleyse 'fitrat' ile ilk yaratılış ve oradaki bozulmamış 'asıl' hatırlatılmaktadır. Nitekim ayetin sonrasında "Allah'ın yaratmasında bir değişiklik yoktur" ifadesi ile insan çevresinin etkisiyle ne kadar bozulursa bozulsun, 'asl'ın yani insanın yaratılıştaki 'cevher'inin kesinlikle bozulmayacağı, ilahî bir hüküm olarak ortaya konmaktadır. Nitekim "Dünyaya gelen her insan fitrat üzere doğar; sonra anne babası onu yahudî, hıristiyan, mecusî yapar"¹⁷ hadîsi de insanın aslına işaret etmekte ve çevrenin asıl üzerindeki tahribine dikkat çekmektedir. Bu hadîs bir bakıma devam eden bir sürece yani insanın, çevresinin etkisinden kurtulması imkanına da dikkat çekmektedir. Çünkü çevresinin etkisiyle kazandığı o nitelikler insan için bir son değildir. Başta Hz. İbrahim olmak üzere Kur'an'daki peygamber kıssaları insanın çevresi ile olan tevhîd mücadelesinin en güzel örnekleridir. Bu mücadelede insanın başarısı "Kim tağûtu inkâr edip Allah'a inanırsa, sağlam bir kulpa yapışmış olur"¹⁸ mealindeki ayetin gösterdiği 'sağlam bir kulpa' tutunmakla mümkündür. Zaten fitrat ayetinin sonunda da "İşte sağlam ve doğru din budur"¹⁹ şeklindeki kesin hüküm ile bu 'sağlam kulp'un Allah'ın gönderdiği din olduğu ve ancak bu dine intisap ile fitratın korunabileceği ifade edilmektedir. Dinden yüz çevirmek suretiyle küfre dalanlar ise, Allah'ın yarattığı fıtrata yani asıllarına yüz çevirenlerdir. Bu asla tekrar dönüş, ancak Allah'ın hidayeti yani ilahi desteği ile olur.

Fıtratın 'asıl' olduğu tespitini yaptıktan sonra bu aslın mahiyetinin ne olduğunu, yine Kur'an'da aramak gerekir. Bu noktada yukarıda bir başka bağlamda değinilen insanın yaratıldığı şekil olan 'ahsen-i takvîm'²⁰ ve ilk insan Hz. Âdem'e 'öğretilen isimler'²¹ bizim için aydınlatıcı olabilir. 'Ahsen-i takvîm' kavramı, insanın en güzel biçimde yaratıldığını ifade etmektedir. Bu güzelliğin insanın hem psikolojik hem de biyolojik yönünü kapsadığını söylemek mümkündür. Zaten insanın ruhî yönü ile fizikî yönü bir

¹⁵ Hayati Hökelekli, "Fıtrat", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 47-48.

¹⁶ er-Rûm, 30/29.

¹⁷ Buhari, "Cenâiz", 79, 80, 93; Müslim, "Kader", 22-25.

¹⁸ el-Bakara 2/256.

¹⁹ er-Rûm 30/30.

²⁰ et-Tîn 95/4.

²¹ el-Bakara 2/31.

birini tamamlamaktadır.²² Bir birini tamamlayan iki şeyin bir arada bulunabilmesinin şartı 'uyum' tamlığının olmasından geçer. Aksi takdirde insanın kendi içerisinde sürekli bir çatışma ve uyumsuzluk söz konusu olur. Bu ahsen-i takvîm üzerine, etrafını tanıma, tanımlama ve kategorize etme kabiliyeti anlamına gelen isimlerin öğretilmesi²³ eklendiğinde, Allah'ın 'halife' diye nitelendirdiği²⁴ deyim yerindeyse melekleri bile 'şaşırtan' bir varlık ortaya çıkar. İnsan bu aslını yani fıtratını kendisini yaratan ile olan irtibatı sayesinde korur ve sürdürürse, yaratılış amacına uygun bir hayat sürmesi mümkün olur. Aksi takdirde yani aslının bozulması sonucunda, ilahî destekten mahrum kalır ve kendi içindeki bütünlük tehlikeye girer; sonuçta hem kendi içi ile hem de çevresi ile çatışma hali ortaya çıkar. Ya da Hz. Peygamber'in hadisinde geçtiği gibi bozulmuş bir ortama/çevreye uyum sağlar, ruhî ve bedenî bağımsızlık kazanır; Allah da onu kendi haline bırakır (hizlân) ve isyan eden İblîs'e tanındığı türden²⁵ bir mühleti ona tanır; o da bu mühlet ile geçici bir rahatlığa kavuşur ve belirlenen zamana kadar dilediği gibi yaşar.²⁶

"Küfür ve zulüm gibi kötü davranışların sonucu bu dünyada görülür mü?" sorusuna, Allah'ın insanlara imtihanın gereği olarak süre vermesi anlamına gelen 'mühlet' tanınmasından hareketle ve ayrıca bu dünyada sadece Allah'ın rahmetinin tezahürü söz konusu olduğundan görülmeyebilir şeklinde cevap vermek mümkündür. Çünkü bu dünya bir imtihan yeridir; bir karşılığın takdir edilebilmesi için, imtihanın bitmesi gerekir. Nitekim Allah Teâla belli bir süre yani ecel vakti gelinceye kadar insanlara yönelik rahmetinin ve kendilerine tanınan yaşama imkanlarının devam edeceğini garanti

²² Her ne kadar ruh ile beden birbirinden farklı ve kategorik olarak bağımsız değerlendirilseler dahi, fonksiyonel anlamda düşünüldüğünde birinin diğerinden bağımsız düşünülmesi mümkün değildir. Bazı düşüncelerdeki beden ruh için tutsaklık yeri olması ve oradan kurtulmaya çalışması, İslam nokta-i nazarından doğru kabul edilemez. Çünkü yeniden diriliş ile birlikte ruh ile beden birlikte diriltilecek ve ebedi bir hayat verilecektir. Öte yandan ruhun bedenden tamamen işlevsel bir ayrılığının söz konusu olması yaratılmamış olması inancını da beraberinde getirir. Halbuki kelam alimleri felsefecilerin aksine ruhun da beden gibi cisimden ibaret olduğunu kabul ederler ve ruh ile beden bir arada bulunmasını iki cismin bir arada bulunması olarak görürler. Bu anlamda yaratılmışlık noktasında aralarında bir fark da yoktur. (bk. Rüküddin es-Semerkandî, *el-Akîdetü'r-Rukniyye (el-Akîdetü'z-zekiyye)*, Süleymaniye Ktp. No. 1691'den fotokopi İSAM, no. 82911, s. 14-15). Dolayısıyla ruhsuz beden ya da bedensiz ruhun işlevsel açıdan hiçbir anlamı yoktur. Zaten yeniden dirilişteki uygulama da bu gerçeğe işaret eder.

²³ el-Bakara 2/31.

²⁴ el-Bakara 2/30.

²⁵ el-Hicr 15/36-38.

²⁶ el-Fussilet 41/45; eş-Şura 42/14.

etmiştir.²⁷ Öyleyse ilahî mükâfat ve cezâ şeklindeki karşılıklar dünyadaki imtihanın değerlendirildiği yer olan mahşerden sonra cennet veya cehennem şeklinde tezahür edecektir. Bu dünyada karşılaşılan belâlar veya felâketler, Allah'ın kâinata koyduğu adetullah/sünnetullah²⁸ denilen kurallara uymamanın sonucu veya imtihanın gereğidir. Diğer bir deyişle dünya, eğer bir sınamaya alanı ise burada inanan-inanmayan herkesin eşit oranda sınanmaya tabi tutulması gerekir. Öyleyse eskilerin dediği gibi, Allah bu dünyada 'rahmân' ismi ile tecelli eder. Rahmetinin ve gazabının tecellisi ahirette yani iyi ile kötünün, mü'min ile kâfirin ayırt edildiği mahkeme-i kübranın sonucunda gerçekleşir; diğer bir deyişle rahmeti cennetliklere; gazabı ise cehennemliklere tecelli eder.²⁹

Allah'ın rahmetinin sınırsız, gazabının ise adil olduğunu söylemek Kur'an'daki Allah tasavvuruna uygun düşer. Nitekim Allah Teala Kur'an'da "İnanan ve iyi ameller işleyenlere ardı arkası kesilmeyen mükâfat"³⁰ vaat ederken zâlimlere ve kâfirlere adil davranılacağını sadece yaptıklarının karşılığını vereceğini bildirmektedir.³¹ Öte yandan insanın mutlaka yaptığının karşılığını göreceği "Kim zerre kadar hayırlı bir şey yapmışsa onun karşılığını, kim de zerre kadar şer yapmışsa onun karşılığını görecektir"³²

²⁷ Yâsîn 36/44.

²⁸ Adetullah, Allah'ın adeti anlamına gelir ve kâinata koyduğu nizamı ifade eder. Ancak bu nizam, Allah'ın müdahalesine açık bir nizamdır. Allah dilediği yerde bu nizamı kesebilir. Mucizeler bunun en önemli göstergesidir. Aslında bu nizam sebep-sonuç ilişkisi içerisinde işler ancak, bu ilişki zorunlu bir ilişki değil, mümkün/olumsaldır. Şu kadar var ki, Allah'ın müdahalesi mahfuz tutulmak şartıyla insan açısından kâinataki nizam sebep-sonuç içerisinde işleyen değişmez bir nizam olarak görülebilir. Eskilerin 'esbâba tevessül etmek gerekir' sözleri bunu ifade etmektedir. Son zamanlarda bazı düşünürlerin Allah'ın kâinata zorunlu bir takım kanunlar koyduğu şeklindeki iddiaları geleneksel tasavvur ile örtüşmemektedir. Onlar bu iddialarını güçlendirmek için 'sünnetullah' kavramını kullanırlar ancak bu kavramın onların bu iddialarına hizmet etmesi de pek mümkün görünmemektedir. Eğer Allah'ın kadim ve yegane yaratıcı bir varlık olduğunu kabul ediyorsak, Allah'ın hükmü ve hükümlerinin dışında bir zorunluluktan veya zorunlu bir alandan bahsedilemez. Öte yandan Kur'an'da geçtiği şekliyle Allah'ın insana ve topluma yönelik uygulamasıdır. Bu anlamıyla kelâmcıların kullandığı adetullahtan ayrılır. Bir başka deyişle Yüce Allah'ın insanın ve toplumun gidişatına ve davranışlarına göre onlara yönelik muamelesi sünnetullahtır. Adetullah ise zorunlu görmemek şartıyla bugünkü kullanıldığı anlamıyla tabiat kanunlarıdır, yani kâinatın işleyişidir.

²⁹ Isbehânî, *el-Müfredât*, İstanbul 1986, s. 279; Gazzâlî, *el-Maksadü'l-esnâ fi esmâ'i'l-lâhi'l-hüsnâ*, Beyrut ts., Dâiratü'l-Kütübü'l-İlmiyye, s. 41; Suat Yıldırım, *Kur'an'da Ulûhiyyet*, İstanbul 1987, s. 111; Metin Yurdagür, *Esmâ-i Hüsnâ*, İstanbul 1996, s. 69, 72.

³⁰ et-Tîn,

³¹ Yunus 10/54; el-Enbiyâ 21/47; Fussilet 41/46.

³² ez-Zilzâl 99/7-8.

mealindeki ayet ile ihtar etmekte ve yapılan işlerin kesinlikle tam karşılığını vereceği vaadinde bulunmaktadır.³³

İnsanın harîs olması onu cimriliğe sevk etmekte ve Allah'ı da kendisi gibi tasavvur etmektedir. Allah Teâla rahmet hazinelerinin genişliğine işaret ettikten sonra insanın bu harîs ve cimriliğinin kendi sınırlarını aşıp Allah'ın rahmetini diğer insanlardan kıskanma noktasına ulaştığına dikkat çeker.³⁴ Bir nevi biz insanlar kendi düşünüş ve duruşumuzla Allah'ın rahmet hazinelerinden hem kendimizi hem de hemcinslerimizi mahrum etme çabası içerisindeyiz. Halbuki rahmetinin her şeyi kuşattığını³⁵ bildiren Yüce Allah, cennet ehline vereceği nimetin genişliğini ifade için "bütün denizler mürekkep, ağaçlar da kalem olsa hatta bir o kadar da ardından destek getirsek, rabbinin kelimeleri bitmezden önce onların hepsi biter"³⁶ temsili ile haber verir. Bu kadar bol rahmet karşısında insanoglunun sıkıntıya girmesi, elindekini tutmasının yanı sıra başkasının elindekine göz dikmesi anlaşılır gibi değildir. Bütün bunlar sahîh ve sağlam bir inanca sahip olmamanın sonucudur. İnsan nasıl bir inanca sahipse ona göre bir Tanrı tasavvuruna sahip olur veya olamaz; bu da onu zihnindeki tasavvuruna uygun bir sosyal ve kültürel dünya oluşturmaya sevk eder. Çünkü zihindeki tasavvurun gerçek hayata yansımalarının olması kaçınılmazdır. İnsanın sahîh ve sağlam bir inanca sahip olması için, öncelikle ihtiraslarından kurtulması veya en azından onları frenlemesi gerekir; ihtiraslarını frenlemesinin yolu ise, gelecekte hesaba çekileceğini ve yaptıklarının karşılığını göreceğini bilmesi; hepsinden de önemlisi sonsuz merhamet sahibi olan Allah'ın aynı zamanda gazap sahibi olduğuna da inanmasıdır.

Allah'ın gazabı, inkar ve zulmünde inat eden, haddi aşmada ısrar eden kimseler içindir. Allah'ın verdiği temiz rızıklardan yiyen bu husustaki ölçüyü bozmayan kimselere gazap söz konusu değildir. Haddi aşma durumunda inat ve ısrar söz konusu olmazsa, kişi gazap çizgisinden kurtulmuş olur. İnat ve ısrardan dönüş ancak tövbe etmekle yani günahını Allah'a itiraf edip af dilemekle olur.³⁷ Bu şekilde tövbe edenleri Allah affedeceği gibi öte dünyada onlara cenneti bahşedecek ve asla onları haksızlığa uğratmayacaktır.³⁸ Aslında bu tavrıyla insan aslına yani fıtratına dönmüş olacaktır.

Allah'ın insanlara zaman zaman peygamber göndererek onları doğru yola sevk etmesi, insanların 'unutkan' ve 'nankör' olmaları

³³ Hûd 11/111.

³⁴ el-İsrâ, 17/100; el-Meâric 70/19-21.

³⁵ el-A'râf 7/156.

³⁶ Kehf 18/107-109.

³⁷ bk. Tâhâ 20/81-82.

³⁸ Meryem 19/60.

dolayısıyla'dır. Allah'ın ayetleri okunduğu zaman ağlayarak secdeye kapanan peygambere inanan ilk nesillerden sonra gelenler, onların yolunu unutarak ya da bilerek terk etmek suretiyle başta namaz olmak üzere Allah'a karşı kulluk vazifelerini yerine getirmemeleri, üstelik şehvetlerinin peşine düşmeleri sebebiyle Allah'ın gazabını üzerlerine çekerler.³⁹ Allah'ın gazabı, öç almak veya intikam duygusuyla gerçekleşen bir cezalandırma değil, adaletin yerini bulması için takdir edilmiş bir cezadır. Adalet işlenen suç ile verilen ceza arasında denge kurulmasını gerektirir. Bundan dolayıdır ki, Kur'an'da hiç kimseye haksızlık edilmeyeceğini ve suçlu ile suçsuzu ayıran ölçünün, 'adalet terazisi' olduğu açıkça belirtilir ve zerre miktarının bile gözetileceği vurgulanmak suretiyle insanlara 'adalet' garantisi verilir. Bu adaletin dış tesirlerden arınmış olduğunu göstermek için hesap görücünün sadece Allah'ın Kendisi olduğu özellikle tasrih edilir.⁴⁰ Nitekim Kur'an'da Allah'ın isimleri arasında geçen 'muntakim' ismi, öç ve intikam alan değil, 'doğru yoldan sapmak (dalâlet) suretiyle Allah'ın rızasına aykırı hareket edenlere, ahirette adalete uygun bir şekilde cezalarını takdir eden" anlamındadır.⁴¹

Gelinen noktada Allah'ın gazabının ahirette zâlimlere, fâsıklara ve inkarcılara yönelik tecellî edeceğini; bunun da cehennem girdirme şeklinde gerçekleşeceğini söylemek mümkündür. İlgili Kur'an ayetlerinden anlaşılan da budur. Hz. Peygamber'e görevinin sadece vahyi muhataba duyurmak anlamına gelen 'tebliğ' olduğunu bildiren ayetler⁴² bu yargıyı güçlendirmektedir. Üstelik ayet-i kerimede Allah 'hesap görecek olanın sadece kendisi olduğunu' açıkça belirtir.⁴³ Hz. Peygamber'e yönelik "Sen istediğini doğru yola (hidayet) erdirmemezsin, fakat Allah istediğini doğru yola iletir. O, yola gelecek olanları daha iyi bilir"⁴⁴ şeklinde uyarıda bulunması yegane hüküm ve karar merciinin Allah olduğunun açık göstergesidir. Bu uyarı ile aynı zamanda peygamberi tebliğ hususunda rahatlatma da hedeflenmiştir. Çünkü insanlar yaptıkları işin sonucunu görmek ve sonuç almak isterler. Halbuki sonuçlandıracak ve hedefe ulaştıracak olan Allah'tır. Hidayete ermek, kalbi bir iş olduğundan, peygamber de olsa hiçbir insan başkasının kalbini bilemez, ancak Allah bilir.

Yukarıda birçok vesile ile işaret edildiği gibi, bu dünyada insanın başına gelenler, Allah'ın bir intikamı veya gazabı değil,

³⁹ Meryem 19/58-59.

⁴⁰ el-Enbiyâ 21/47; Fussilet 41/46.

⁴¹ Suad Yıldırım, a.g.e., s. 241-242; Metin Yurdağur, a.g.e., s. 222-223.

⁴² Âl-i İmrân 3/20; er-Ra'd 13/40.

⁴³ er-Ra'd 13/40.

⁴⁴ Kasas 28/56.

adetullah/sünnetullah dediğimiz tabiata Allah'ın koymuş olduğu nizamın gereğini yerine getirmemenin sonucunda meydana gelen maddî ve manevî zararlardır. Nitekim tabiatın işleyişini takip ve tespit eden ve bunların gereğini yerine getiren insanlar ya bu tür felaketlerden tamamen ya da az bir zararla kurtulabilmektedirler. Kışın soğukunda ince bir elbise ile dışarı çıkmak nasıl hastalanmaya sebep olursa, dere yatağını yerleşim yeri edinmek, deprem bölgesine uygun olmayan binalar yapmak da yıkıma ve ardından gelecek felakete davetiye çıkartır. İnsanın başına gelen beklenmedik bazı durumlar veya olumsuzluklar ise, inancımız gereği imtihanın bir sonucudur. Nitekim 'Ben insanları ve cinleri ancak bana kulluk etsinler diye yarattım'⁴⁵ mealindeki ayet-i kerimede bunu açıkça bildirmiştir. Diğer bir deyişle Allah bizi çeşitli şekillerde denemekte ve kendisine olan kulluğumuzun bir sınavını yapmaktadır. Bu da O'nun sünnetidir.⁴⁶ Bu sünnetin gereği olarak dünyada rızaya uygun davranmayanların ahirette gazaba uğramaları kaçınılmazdır; bu aynı zamanda adaletin de gereğidir. Sonuç olarak bu dünyada Allah'ın rızası doğrultusunda hareket eden insan; zulmetmez, küfre ve inançsızlığa gitmez, kimsenin malına ve canına kastetmez; Allah'a karşı olan görevlerini yerine getirip, çevresine karşı dengeli ve ölçülü bir davranış sergileyen ise, Allah'ın gazabından uzaklaşır, engin rahmetine kavuşur.

B. İşaret

Üstün özelliklerle yaratılan insanın gönderildiği dünya, Allah tarafından bir zıtlıklar harmonisi şeklinde düzenlenmiştir. Her bir 'nesne'nin her bir 'olay'ın, zıttı, karşıtı, dengi veya benzeri bulunabilmektedir. Bütün bunlar bir düzen içerisinde yerleştirilmiştir. Sözelimi zıtlar aynı anda aynı yerde bulunmazlar; bu durum karşıt, denk ve benzer için de geçerlidir. İnsan bu kadar farklılıklar karşısında zor durumda kalmasına karşın, bunların belli esaslar çerçevesinde yerleştirilmiş olması ve olayların gelişiminin bir düzen ve ahenk içinde cereyan etmesi büyük kolaylık sağlamaktadır. Bu durumda insan, kendisine verilen imkanları kullanarak içinde bulunduğu şartlara uyum sağlayabilir. Daha açık bir ifade ile insan öncelikle etrafındaki nesne ve olayları tanıyarak kendisine göre bir tasnif yapar ve Allah tarafından kurulmuş olan büyük düzen içinde kendi imkan ve şartlarına göre küçük bir düzen kurar. İşte bu, halife olmanın kendisine sağladığı bir imkandır; ancak bu imkanın aynı zamanda gereğini yapmakla sorumluluğunu da beraberinde getirir. Bu sorumluluk, önce kendisine karşı, yani kendi yaşama şartlarını

⁴⁵ ez-Zâriyât 51/56.

⁴⁶ el-Mü'min 40/85.

oluşturma ve böylece hayatını sürdürülebilir hale getirmesi görevini yükler. Ancak bütün bu imkan ve sorumluluklarını bilebilmesi ve sürekli bunun bilincinde olabilmesi için, ilahî irtibata kalbini açık tutması gerekir. Aksi takdirde, kendisine verilen imkanların kendisinden kaynaklandığı ve kendisine ait olduğu vehmine kapılabilir ki; bu vehim, hayatının bitme noktasında dönüşü olmayan bir pişmanlığın içine onu sürükler. Çünkü ilahî irtibat, onda hem imkanların ve şartların hazırlayıcısının Allah olduğu hem de dünyada sürekli değil belli bir süre bulunacağının bilincini diri tutar.

Öyleyse insan kalbini açık ve bilincini diri tuttuğu takdirde, dünyada hem kendisine yol gösterecek (hidayet) hem de Allah'ı hatırlatacak bir çok ayeti keşfetme imkanına kavuşur. Diğer bir deyişle aslında kalbi açık ve bilinci diri olan kişi için, her nesne ve her olay bir ayettir.

"Yerlerin ve göklerin yaratılışı, gece ile gündüzün peş peşe gelişi, insanlara yararlı olsun diye denizde yüzen gemi, öldükten sonra yeryüzü dirilsin (kuruyup ölen bitkiler tekrar ortaya çıksın) ve her hayvan ondan istifade etsin diye Allah'ın gökten indirdiği yağmur, rüzgarın yönlendirmesi, insanın emrine verilmiş olan gök ile yeryüzü arasındaki bulutlar; düşünen topluluk için bir işarettir."⁴⁷

Allah'ın kendisine tahsis etmiş olduğu aklını kullanmak suretiyle bu 'işaretleri' keşfeden veya keşfetme eğiliminde olan insan önce kendisini sonra Allah'ı bilir. Sözel ilahî ayetlerden oluşan ve peygamberler aracılığı ile insana yol göstermesi (hidayet) için indirilen Kur'an'ın bir başka ayetinde ise

"Biz onlara âfakta (dış dünyada) ve enfüste (insanın kendisinde) olan ayetlerimizi göstereceğiz ki, o Kur'an'ın gerçeği ifade ettiği onlara iyice belli olsun. Rabbinin her şeye şahit olması yetmez mi?"⁴⁸

buyrularak bu durum açık bir şekilde dile getirilmiştir. Bu noktada şunu bilmek gerekir ki, kişinin Kur'an ayetlerinin gerçeği ifade ettiğini kavrayabilmesi için, yaşadığı çevredeki ve kendi içindeki işaretleri (ayetler) yani kendisine bahşedilen imkanları ve içinde bulunduğu şartları iyi okuması gerekmektedir. Kur'an'ın bütünü içerisinde bu işaretler ayrıntılı ve somut olarak açıklanmaktadır. Sözelimi, Kur'an'ın en çok bilinen sûrelerinden olan ve özellikle ölüm hâdiselerinde dirilere Allah'ın ayetlerinin hatırlatılması için okunan Yâsîn sûresinde, gecenin, gündüzün, ayın, güneşin ve

⁴⁷ el-Bakara, 2/164.

⁴⁸ Fussilet 41/53.

suyun kaldırma gücünün Allah'ı hatırlatan bir âyet olduğu vurgulanmakta; insanın zamansal olarak hem ilerisine hem gerisine; mekan itibarıyla de hem önüne hem arkasına karşı dikkatli olması gerektiği ihtar edilmekte ve Allah'ın rahmetine sığınması öğütlenmektedir.⁴⁹

Kur'an'da zikredilen enfüsî ve âfâkî kainat ayetlerini yedi grup şeklinde tasnife tabîi tutmak mümkündür:

- a. İnsanın yaratılışı, biyolojik ve psikolojik yapısı, fonksiyonları,
- b. Hayvanların ve bitkilerin yaratılışı ve insanın hizmetine verilmesi,
- c. Yeryüzü ve şekillerinin bir nizam ve intizam içerisinde olması,
- d. Su ve suyun canlılığı sürdürmedeki başat rolü,
- e. Gezegenler ve gökyüzü yani uzay nizamı,
- f. Suyun kaldırma gücü ve bu sayede taşımacılık ve diğer işler için gemilerin yüzmesi ile ilgili ayetler.⁵⁰

Bütün bunlar incelendiğinde daha önce de belirtildiği gibi kainatta zıtlıklar içerisinde bir düzenin olduğu açıkça görülür. Belki burada kavramakta güçlük çekilen deprem, sel ve kasırga gibi maddî ve manevî büyük zararlara yol açan; henüz gerçekleşeceği zamanı ve yeri tespit edilemeyen/keşfedilemeyen felaketlerdir. Ancak bunlar da dikkatli incelendiğinde, belli düzen içerisinde gerçekleştiği görülen olaylardır. En azından ulaşılan teknolojik imkanlar ile bu gibi olayların gerçekleşme ihtimali bulunan yerler tespit edilebilmektedir. Dolayısıyla bu gibi hâdiselerin kainat sistemi içerisinde olduğu bilimsel olarak keşfedilmiştir. İnsanın üzerine düşen vazife, bu sistem içerisinde yerleştirilmiş olan ve Müslümanlar tarafından 'adetullah/sünnetullah' olarak nitelenen bu gibi olaylara karşı yine Allah'ın kendisine bahşettiği imkanları kullanarak tedbir almasıdır. Somuta indirgemek gerekirse, deprem bölgesi olduğu tespit edilen bir bölgede yaşayan insanlara düşen, bölge şartlarına uygun bir imar ve iskân gerçekleştirilmelidir. Bunu yapmadıkları takdirde, şartlara uygun davranmadıklarından dolayı, başlarına gelecekte kendileri sorumlu olurlar. Sel ve kasırganın da, hangi bölgelerde zararlı olabileceği tahmin edilebilmektedir; dolayısıyla insana gereken buna uygun bir yaşam tarzı oluşturmasıdır. Aslında bunlar uzun aralıklarla başımıza geldiğinden dolayı, Kur'an'da belirtildiği gibi insanın 'unutma'⁵¹ özelliği bu gibi hadiseleri hatırlamamasına neden olmakta ve tedbirsiz davranmaktadır. Yine insanın Kur'an'da

⁴⁹ Yâsîn 36/36-46.

⁵⁰ Bekir Topaloğlu, *Allah'ın Varlığı (İsbât-ı Vâcib)*, Ankara 1981, s. 23-24.

⁵¹ bk. el-Mâide 5/13-14; el-Haşr 59/19.

belirtilen diğer bir özelliği 'aceleci'⁵² olmasıdır. Bu özelliği dolayısıyla hemen gelir getirecek veya fayda sağlayacak tavır ve faaliyet içerisine girer; ilerisini, yani bu tavır ve faaliyetinin gelecekte karşısına nasıl bir fatura çıkaracağını düşünmez. Nitekim her deprem sel ve kasırga felaketinde bunu maalesef yaşamaktayız.

Netice olarak, nasıl ki, yağmur, kar ve rüzgar Allah'ın işaretleri ise bunlar sayesinde canlıların su ihtiyacını gidermesi, yeryüzünün su depolaması ve yine bitkilerin döllenmesi mümkün oluyorsa; deprem, sel ve kasırga da Allah'ın işaretleridir; bunlar sayesinde de insan karşılaşacağı felaketslere karşı hazırlıklı olmayı öğrenmektedir. Bel ki bunların henüz keşfedilmeyen yeryüzündeki bir takım oluşumlar için faydası da bulunabilir. Öyleyse bize düşen, sorumluluğumuzu Allah'a havale etmek değil, sahip çıkmak ve Allah'tan destek istemektir. Nitekim Allah kendi sorumluluğunu bilen ve bunları yapma gayretinde olan insanlara *hidâyet* ve *kerâmet* şeklinde destekte bulunacağını vaat etmektedir. Bu vaatlerinin bir gerçeklik olduğu, geçmişten gelen tarihi verilerden bilinmektedir.

C. Hidâyet

Türkçede 'yol göstermek' veya 'yönlendirmek' şeklinde karşılayabileceğimiz 'hidayet' kelime olarak, 'irşad etmek', 'delâlet etmek' ve 'sevk etmek' gibi anlamlara gelmektedir. Arap dilindeki 'hayra sevk etmek' şeklindeki olumlu kullanımın da etkisiyle kelime daha sonraki zamanlarda tamamıyla olumlu anlama tahsis edildiği görülür.⁵³ Nitekim 'hidayet'in beğenilen, övünç duyulan ve sonuçta kişiye yarar sağlayan hususlarda kullanıldığına dikkat çeken Fahreddin er-Razî, bu kelimenin 'hedefe ulaştıracak yol işaretini görmezden gelme' anlamındaki 'dalâlet'in karşıtı (mukâbili) olarak kullanılması gerektiği hususunda ısrar eder.⁵⁴ Bu durumda 'hidayet' için kısaca 'hayra götüren şey' şeklinde tavsîfi bir tarifte bulunmak mümkündür. Biraz açmak gerekirse hidayet, her türlü hususa rehberlik etmek, yönlendirmek değil, sonuçta hayır ve iyilik getirecek hususlara sevk etmek, irşat etmektir. Bu anlamıyla 'hidayet', islamî literatürdeki "Akıll sahiplerini kendi hür iradeleri ile hayırlara sevk eden ilahî bir kanundur" şeklindeki *din* tarifi ile uyumlu olmuş olur. Zira bu tarife göre dinin kişiye sağlayacağı kazanç 'şerr'in zıttı olan 'hayır'dır.⁵⁵ Bu durumda hidayet, dinin kişiye

⁵² "İnsan hayrı ister gibi şerrî istemektedir. İnsan pek acelecidir". (el-İsrâ 17/11).

⁵³ Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyât*, Beyrut 1412/1992, s. 952.

⁵⁴ Fahreddin er-Razî, *et-Tefsîru'l-kebîr (Mefâtihu'l-gayb)*, Beyrut ts. Daru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, II, 19-20.

⁵⁵ Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul ts. Eser Neşriyat I, 83-86; A. Saim Kılavuz, *Anahatlarıyla İslâm Akaidi ve Kelama Giriş*, İstanbul 1987, s. 7-8.

sağlaması gereken kazancı gerçekleştiren mekanizma mesabesinde-
dir. Diğer bir deyişle dinin tarifindeki 'sevk eden' yerine 'hidayet'i
koyduğumuzda "din, akıl sahiplerini kendi hür iradeleri ile
hayırlara hidayet eden ilahî bir kanundur" şeklini alır ki; bu,
İslam dininin muhteva ve hedeflerinin daha açık ifadesi anlamına
gelir. Zaten kelime olarak yani günlük hayatta da hidayet, 'şer' kabul
edilen hususlarda kullanılmaz; Kur'an' da bir yerde "Onları
cehennem yoluna sevk et"⁵⁶ mealindeki ayette mecaz bir ifade olarak
yer alır.⁵⁷ Nitekim İslam öncesinde günlük hayatta 'hidayet'
kelimesinin bir başka versiyonu olun 'hüdâ' 'yol göstermek' ve 'hâdî'
ise 'yolda kılavuzluk yapan' anlamında olumlu şekliyle yolculuk
terimi olarak kullanıldığı bilinmektedir.⁵⁸

Kur'an'da bir çok yerde geçen hidayet kavramının anlam
çerçevesini tespit etmek veya tek bir çerçeveye sığdırmak oldukça zor
gözükmektedir. Zira Kur'an'da hidayet kelimesinin anlamı, geçtiği
makama (konteks/bağlam) göre değerlendirilmelidir. Buna göre
Kur'an'da bu kelimenin dört anlamda geçtiğini söylemek
mümkündür:

1. İnsanın fizikî ve manevî güç ve melekelerini insanın çıkarına
uygun gelecek şekilde yönlendirilmesi,
2. Hak ile batılın, leh veya aleyhteki hususların arasındaki
farkı görmeye yardımcı olan maddî ve manevî destek,
3. Kitap inzâl olunması veya peygamber gönderilmesi şeklinde
insanları doğru yola yönlendirme,
4. Vahiy, ilhâm, hâtır ve sâdık rüya ile kişilerin desteklenmesi
veya uyarılması.⁵⁹

Bu son şıkka hidayet-i hâssa yani özel destek denilmektedir.
Bunun anlamı, kişilere özel bir takım uyarı ve desteklerin gelmesidir.
Ancak bu desteğin belli kişilere has olması, belli kişilerle sınırlı
olması şeklinde anlaşılmalıdır. Bu şekil hidayet aslında
herkese şamil olmakla birlikte, kişilerin durumlarının ve
konumlarının birbirinden farklı olması nedeniyle, kişilerin bu durum
ve konumlarına özel bir destek şeklinde tezahür etmesiyle 'özel'
niteliğini kazanır.

Vahiy yoluyla gerçekleşen hidayet öncelikle peygamberlere
yönelik olduğunda şüphe yoktur. Hz. Adem'in cennetten
çıkarıldıktan sonra 'Allah'ın kelimesine' mazhar olması, Hz. Yusuf'un
Züleyha'nın arzusuna uyduğunda uyarılması, Peygamberimiz Hz.

⁵⁶ es-Sâffât 37/23.

⁵⁷ Hamdi Yazır, *a.g.e.*, I, 119.

⁵⁸ Ramazan Altıntaş, *Kur'an'da Hidayet ve Dalâlet*, Konya 1997, s. 58.

⁵⁹ Hamdi Yazır, *a.g.e.*, I, 120.

Muhammed'in, İbn Ümmü Mektûm'a yönelik tavrı dolayısıyla ikaz edilmesi⁶⁰, bu tür hidayet örnekleridir. Ancak burada vahyin 'şariat' şeklindeki versiyonunu ayrı tutmak gerekir. Orada özel değil umumilik söz konusudur. Bu tür vahiy peygamber de dahil olmak üzere inanan bütün bir topluma yöneliktir ve bağlayıcıdır. Özel anlamındaki 'hususî' denilen vahiy, yukarıda verilen örneklerde görüldüğü gibi, peygamberin şahsına yönelik ve sadece onu ilgilendirenlerdir. Genel vahiy kitap inzal edilmesi veya peygamber gönderilmesi türünden hidayet kategorisine dahil olur.

Diğer insanlara yönelik hidayet ise, ilham şeklinde gerçekleşir ancak bunun gerçekleşmesi, diğer bir ifade ile kişinin bundan istifade edebilmesi için Fatiha suresinde "Alemlerin rabbi olan Allah'a hamdolsun; O rahmandır, rahimdir; Din gününün sahibidir. Ancak sana kulluk eder ve ancak senden yardım isteriz. Bizi doğru yola hidayet et" şeklinde sıralanan şartları yerine getirmesi gerekir. Buna göre hidayetin gerçekleşebilmesi için öncelikle Allah'a ve onun yegane hükümrانlığına iman edilmesi, sadece O'na ibadet edilip, ondan yardım istenmesi gerekir. Bu şartları yerine getiren kişi Allah'tan hidayet isteme konumuna erişmiş olur. Nitekim bir sonraki sure olan el-Bakara'nın ilk ayetlerinde hidayetin 'muttakilere' ait olduğu şeklinde bir kayıt vardır.⁶¹ Bu durumda hidayete nail olabilmesi için kişinin Allah'ın emir ve nehiyelerini gözetmesi gerekir. Fatiha suresindeki şartlara bakıldığında onları yerine getiren kişinin muttakilik vasfını kazanmış kişi olduğu görülür. Dolayısıyla bu surede Fatiha suresinde ayrıntılı olarak sayılan şartların kısaca 'muttaki' kelimesi ile ifade edildiği düşünülebilir.

Muttakilik vasfı, hidayetin şartı ise bu vasfın kazanılma yolunun bilinmesi önem arz etmektedir. Bu nokta üzerinde düşünen geçmiş din büyükleri, kişinin kalp safiyeti ve dikkat kabiliyeti kazanmasının önemine işaret etmişlerdir. Kalp safiyeti kazanmanın yolu duyguların ve düşüncelerin temizlenmesi anlamına gelen tezkiye-i kalb ile; dikkat kazanma ise 'Allah'ı hatırlama' anlamına gelen 'zikir' ve 'Allah'ın nimetlerini düşünme' anlamına gelen 'fikir' ile gerçekleşir. Böylelikle kişi "Beni hatırlayın ki ben de sizi hatırlayayım. Bana şükredin nankörlük yapmayın"⁶² mealindeki ayeti kerimenin gereğini yerine getirmiş olur. Çünkü tezkiye-i kalb ile duygularını ve düşüncesini temizleyen kişi, içine (kalbine) doğan ve hayra sevk eden ilham ve işaretlerin görünmesini ve fark edilmesini sağlar. Allah'ın anılması ve onun nimetlerinin düşünülmesi ile de, gelen bu işaretleri görme imkanı kazanır. Takdir etmek gerekir ki, bir şeyin görünür olması ayrı şey, görülmesi ayrı şeydir. Bu durumda

⁶⁰ bk. Abese 80/1-10.

⁶¹ el-Bakara 2/2.

⁶² el-Bakara 2/152.

görmek ve değerlendirmek için görünür olmak ve dikkat etmek şarttır. Zira kirliliği ve dağınık olan bir yerde hem görünürlük, hem de fark etme/edilme imkanı oldukça sınırlıdır. İnsan zaten zaman, mekan ve bunların getirdiği doğal sınırlamalarla sınırlıdır; bir de kendisinden doğan veya kaynaklanan sınırlamalar getirdiği zaman sufilerin ifadesiyle 'tutukluk' anlamına gelen 'kabz' hali; varoluşçu filozof Sartre'nin ifadesiyle 'bulantı' ya da 'bunaltı' hali gerçekleşir. İşte insanın hidayete nail olabilmesi için öncelikle kendisinden doğan/kaynaklanan sınırlılığa son vermesi veya en azından bu yönde kesin bir irade (azm-i musammem) ortaya koyması gerekir. Nitekim sınırlılık bağlamında Allah ile insan arasındaki farkı anlatmak babından eski ulema "O karanlık bir gecede, kara bir taşın üstünde, kara bir karıncayı görür ve ayak seslerini işitir" istiaresini getirirler.

Mu'tezile mensupları da insanda 'hâtır' adını verdikleri bir durumun gerçekleştiğini kabul ederler. Her ne kadar mezhep içerisinde farklı görüşler bulunsun da mezhebin önde gelenlerinden Ka'bî, 'hâtır'ı, Allah'ın, meleğin veya şeytanın insanda meydana getirdiği bir kelimeler olarak tanımlar. Şeytanın insana yönelik kelamına vesvese demek suretiyle hâtır kelimesini bütünüyle Allah-insan veya melek-insan arasındaki sözlü irtibat olarak değerlendirir.⁶³ Bir diğer önemli Mu'tezilî alimi Ebû Hâşim'e göre hâtır, ya Allah'ın doğrudan, ya da bazı melekleri vasıtasıyla dolaylı olarak insana ilka ettiği bir kelâmdır ve hâtırın kelâmdan başka bir şey olması caiz değildir.⁶⁴ Ebû Hâşim el-Cübbâî bu görüşünü desteklemek ve daha açık ifade etmek için günlük hayattan bazı benzetmelere başvurur. Ona göre hâtır, fonksiyonu itibarıyla her hangi bir kişinin çağırması ve bir başkasına hitap etmesi yerine geçmektedir. Sözelimi, bir kişinin yırtıcı hayvan veya eşkıya bulunması sebebiyle bir kimseyi yolculuktan sakındırması (tahvîf), 'hâtır'a benzer bir durumdur. Nasıl ki, temsilde yapılan uyarı 'söz' ile yapıyorsa, 'hâtır' şeklinde gerçekleşen ilahî uyarı da söz (kelam) ile olacaktır.⁶⁵ Bu açıklamalardan hareketle Mu'tezile mensuplarının da insanın doğrudan ya da dolaylı olarak Allah tarafından desteklendiğini kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Ancak bütün bunların yanında ilahî alan ile insanın bizatihi irtibatı vardır. Bu irtibat da doğrudan bizzat Allah tarafından, dolaylı olarak ise Allah'ın bir meleğine bu işi yaptırması ile gerçekleşmektedir. Burada belki mezhepler arasında kavramsal farklılıklar söz konusudur. Sözelimi 'hidayet' kavramını Mu'tezile 'beyân' anlamında alır ve bununla, ilahî adalete gölge düşmemesi

⁶³ Ebû Hilâl el-Askerî, *Kitâbü'l-furûk* (nşr. Ahmed Selîm Hımsâ), Trablus/Lübnan 1994, s. 82-83.

⁶⁴ Kâdî Abdulcebbar, *Muğnî* (nşr. İbrahim Medkür), Kahire ts., el-Müessesetü'l-Mısriyye, XII, 402: 21-403: 2.

⁶⁵ Kâdî, *Muğnî*, XII, 403: 2-4.

için insan iradesinin devre dışı bırakılmadığını göstermeyi hedefler. Zaten yapılan açıklamalarda 'yön gösterme' ve 'yönlendirme' anlamlarına gelen hidayette kişinin iradesinin devre dışı bırakılmamış olmasının altı çizilmektedir. Nitekim Sünnî kesimin benimsediği din tarifinde, hayra sevk edilen kişinin *hür iradesiyle* bu sevke tâbi olması kayıtlayıcı bir unsur olarak yer alır. Belki burada deyim yerindeyse kişiye iradesini 'tam kapasite' kullanması için imkan sağlama arzusu vardır. Çünkü kişinin kalp safiyetini ve dikkat kabiliyetini kazanması için sağlam bir iradeye ihtiyacı bulunmaktadır. Aslında ünlü filozof Descartes'ın insanın hür bırakılmasını yani iradesini kullanma imkanının kendisine verilmesini, Allah'ın insana hidayeti olarak değerlendirmesi de hürriyet-hidayet ilişkisini göstermesi bakımından anlamlıdır.⁶⁶

Buraya kadar anlattıklarımızdan hidayetin anlam ve kavramsal sınırlarını oldukça daraltığımız gibi bir görüntü oluşabilir. Bu sınırlı görüntüyü ortadan kaldırmak için hidayeti İmam Matürîdî'nin önerdiği şekilde iki boyutlu düşünmekte yarar vardır. Ona göre hidayet kavramını, birinci olarak 'hakkı bilmek' anlamında bütün insanlığa yönelik; ikincisi ise 'hakka ulaşmak' anlamında sadece inananlara yönelik olmak üzere iki kategoriye ayırmak veya iki boyutlu düşünmek gerekir.⁶⁷ Çünkü hakkı bilmek ile hakka ulaşmak ayrı ayrı hususlardır. Her hakkı bilen hakka ulaşmasının gerçekleşmediği, geçmişten günümüze sosyal tecrübe ile sabittir. Sözgelimi Hz. Peygamber'in amcası Ebû Tâlib, Allah'ı ve Hz. Peygamberi hak olarak bilmesine rağmen, iman dediğimiz hakka ulaşma hali gerçekleşmemiştir. Hakka ulaşmanın gerçekleşmesi yukarıda da işaret ettiğimiz gibi kalp safiyeti ve dikkat kabiliyetinin gerçekleşmesi ile alakalıdır. Ebû Talib'in Kureşy'in arkasından söyleyeceği sözler ve değerlendirmelerden çekinerek iman etmekten imtina etmesi⁶⁸, kalbinin hazır olmadığını göstermesi bakımından önemlidir. Çünkü onun kalbini Allah katındaki itibar değil, Mekke'li insanlar arasındaki itibar işgal etmektedir. Sözü edilen hakkı bilmek anlamındaki hidayeti hakkın ve hakikatin herkese açıklanması anlamına gelen 'beyân'; hakka ulaşmak anlamına gelen hidayeti de Allah'ın insanı hakikate erdirmesi anlamına gelen 'tevfik' şeklinde anlamak gerekir. Peygamber gönderilmesi ve onunla birlikte kitap inzal olunması hakikatin herkese açıklanması demektir; burada bir sınırlılıktan söz edilemez. Peygamber herkese ve her topluma eşit mesafede durmalı ve tebliğini tam olarak gerçekleştirmelidir. Peygamberimiz Hz. Muhammed'in hayatı bunun somut göstergesidir.

⁶⁶ Necati Öner, *İnsan Hürriyeti*, Ankara 1987, s. 31.

⁶⁷ Matürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, Selimiye Ktp, nr. 40, vr. I, 221a, II, 530a.

⁶⁸ İbn Hişâm, *es-Sıra* (nşr. M. Sakka, İ. el-Ebyârî, A. Şelebî), Beyrut 1391/1971, II, 59.

Sözgelimi bütün bir Mekke'yi içine alacak şekilde tebliğini yürütmesi, aşağılayıcı ve can acıtıcı eziyet görmesine rağmen Taife kadar gidip davette bulunması ve son olarak dünyanın önemli devlet başkanlarına mektuplar göndererek onları İslam'a çağırması bu tür hidayetin genişliğini göstermesi bakımından anlamlıdır. 'Tevfik' anlamındaki hidayet ise, ancak iradesini hakka ulaşma yönünde koyan kişiye nasip olur ve böyle kişiyi Allah Teala destekler. Çünkü "Dinde zorlama yoktur. Hak ile batıl (herkese eşit olarak açıklanmak suretiyle) ayırt edilmiştir"⁶⁹ mealindeki ayetin gereği olarak hiç kimse baskı ile yönlendirilmez; bu zaten Allah'ın adaletine uygun da düşmez. Bu durumdaki insanı Allah kendi haline bırakır (hizlân) ve o kişi kendi iradesi ile isteği seçeneği benimser.

Hidayetin gerçekleşmesinde, 'bilgi'nin tek başına yeterli olmaması doğru olmakla birlikte, katkısının da hafife alınmaması gerekir. Nitekim Gazzâlî, bunu hatırlatır mahiyette "hidayetin bilginin ürünü olduğuna" dikkat çeker. Ona göre 'hidayet'in bir başlangıç bir sonu vardır; bir görünen tarafı (zâhir) bir de görünmeyen tarafı (bâtın) vardır. Hidayetin kemal noktasına ulaşmak, ancak başlangıç hükümlerini bilmeye; görünmeyen kısmını keşfetmek de ancak görünen tarafını kavramaya bağlıdır.⁷⁰ Takdir edilmesi gerekir ki, bütün bunlar bilme ve bilgi işidir. Ancak bilgi destekli akıl ve muhakeme yürüterek, bir takım incelemelerde bulunarak, kişide hakikate ulaştıracak hidayetin gerçekleşebileceğini beklemenin yanıltıcı ve hayal kırıklığına neden olacağı açıktır. Çünkü yapılan akıl yürütme ve muhakeme işlemi, bir takım karşılaştırmalar yapmaktan ibarettir. Bu takdirde, akıl ve muhakeme yoluyla bir gayr-ı müslimin İslam'ı kabul etmesi, her zaman gerçekleşmeyebilir.⁷¹ Çünkü Müslüman olmak, yeterli bilgi ve onu değerlendirme kapasitesinin olmasının ötesinde bir hakikate kendisini açma ve ardından ona ulaşma işidir. Nitekim yeterli bilgi ve değerlendirme kapasitesi olmaksızın duygusal iletişim ve etkileşim sonucunda kişinin hidayete ermesi ve Müslüman olması yaşanan tecrübelerden bilinmektedir.

Sonuç

Her ne kadar Allah insanı yaratmış ve kendi rızasına uygun hareket etmesini istemiş ise de, insana tanıdığı özgürlüğün ve bu özgürlük ortamında gerçekleştireceği imtihanın bir gereği olarak

⁶⁹ el-Bakara 2/256.

⁷⁰ Gazzâlî, *Bidâyetü'l-hidâye*, Mısır ts., Matbaatü Mustafa Muhammed, s. 2.

⁷¹ İbn Teymiyye, *İmân Üzerine* (trc. Salih Uçan), İstanbul 1985, s. 155-156; Rasim Özdenören, *Müslümanca Düşünme Üzerine Denemeler*, İstanbul 1985, s. 80-81.

zorlayıcı bir tesirde bulunmaz. Daha önce de geçtiği gibi “Dinde zorlama yoktur”⁷² ayeti bunun en önemli dayanağıdır. Yine Kur’an’daki kıssalar dikkate alındığında, peygamberlerin de bireysel olsun toplumsal olsun insan üzerinde zorlayıcı bir etkilerinin olmadığı açıkça görülür. Ayrıca Hz. Peygamberin Kur’an’ın bir çok yerinde ‘beşir’ ve ‘nezîr’ olarak vasıflanması, anılan tespit için bir başka dayanaktır. Buradan hareketle ilahi mesajın insan üzerinde pozitif telkin etkisinden öte bir etkisinin olmadığı söylenebilir. Nitekim “Doğrusu biz insanı halden hale geçirdiğimiz karmaşık bir nutfeden yarattık. Onu sınavalım diye işiten ve gören kıldık”⁷³ mealindeki ayette insanın biyolojik oluşumu ve ona verilen özellikleri hatırlatıldıktan sonra “Biz insana yolu gösterdik, ister şükredici isterse nankör olur”⁷⁴ mealindeki ayet ile insana tanınan özgürlüğe vurgu yapılmasının yanı sıra insanın dünya hayatındaki eylemlerinin sonuçlarının da kendisine ait olacağına yönelik ‘uyarı’da bulunmaktadır. Öte yandan “Biz sana onu Arapça bir Kur’an olarak indirdik ve onda dünya hayatından sonraki sonuçları ifade babından her türlü tehdidi türlü biçimlerde açıkladık ki, dikkatli olasınız. Yahut Kur’an onlara bir hatırlatmada bulunsun diye”⁷⁵ mealindeki ayette ise bu ‘hatırlatma’ ve ‘uyarı’ daha açık ifade edilmektedir. Bu da ilahi adalet gereği olarak “Helak olan açık bir delil ile helak olsun, yaşayan da açık bir delil ile yaşasın”⁷⁶ diyedir. Bununla birlikte yukarıda ifade edildiği gibi Allah’ın insana yönelik pozitif bir desteği her zaman söz konusudur. Bu destek de yaratılıştan verilen fıtrat, çevredeki işaretler ve derûnî destek olan hidayet şeklinde tezahür eder. Ancak bunlar da insanın iradesini devre dışı bırakmaz. Belki iradesine takviye unsurlar şeklinde yer alırlar ve insanın değerlendirmesine bağlı olarak iyiye, doğruya ve güzele yönelmede katkı sağlarlar. Ancak insan bunları değerlendirmezse ilahî adalet gereği ‘hizlân’ yalnız bırakılma tehlikesi ile karşı karşıya kalır. İnsanın bir toplum içinde bulunması birçok eşyaya sahip olması, hükmeden veya itibarlı bir konumda yer alması onun yalnızlığını gidermeye yetmez. Esas tehlike de, insanın bu yalnızlığını hissetmemesi ve bunun şuuruna varamamasıdır. Çünkü yerli yerinde, usulünce ve üslûbunca kullanılan imkanlar fayda sağlarken/ilahî rızaya ulaşmasına vesile olurken aksi durum yani insanın ilahî imkanları göz ardı etmesi, yalnız ve yüzüstü kalmasına yol açar.

⁷² el-Bakara 2/256.

⁷³ el-İnsân, 76/2.

⁷⁴ el-İnsân 76/3.

⁷⁵ Tâhâ 20/113.

⁷⁶ el-Enfal 8/42.

Kaynakça

- A. Saim Kılavuz, *Anahatlarıyla İslâm Akaidi ve Kelama Giriş*, İstanbul 1987.
- Ali el-Kârî, *Şerhu'l-Fıkhî'l-ekber*, Beyrut 1404/1984.
- Bekir Topaloğlu, *Allah'ın Varlığı (İsbât-ı Vâcib)*, Ankara 1981.
- Ebû Hanife, *el-Fıkhü'l-Ekber* (Mustafa Öz, *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri* içinde) İstanbul 1981.
- Ebû Hilâl el-Askerî, *Kitâbü'l-furûk* (nşr. Ahmed Selim Hımsâ), Trablus/Lübnan 1994.
- Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân'dan Tercümeler* (trc. Bekir Topaloğlu), İstanbul 2003.
- Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyât*, Beyrut 1412/1992.
- Fahreddîn er-Razî, *et-Tefsîru'l-kebir (Mefâtihu'l-gayb)*, Beyrut ts. Daru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî.
- Gazzâlî, *Bidâyetü'l-hidâye*, Mısır ts., Matbaatü Mustafa Muhammed.
- Gazzâlî, *el-Maksadü'l-esnâ fî esmâi'l-lâhi'l-hüsnâ*, Beyrut ts., Dâiratü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul ts. Eser Neşriyat.
- Hayati Hökelekli, "Fıtrat", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 47-48.
- Isbehânî, *el-Müfredât*, İstanbul 1986.
- İbn Hişâm, *es-Sıra* (nşr. M. Sakka, İ. el-Ebyârî, A. Şelebi), Beyrut 1391/1971.
- İbn Teymiyye, *İmân Üzerine* (trc. Salih Uçan), İstanbul 1985.
- İlyas Çelebi, *İmam Azam Ebû Hanife'nin Fıkhî Görüşleri*, İstanbul 1996.
- Ûâdî Abdulcebbar, *Muğnî* (nşr. İbrahim Medkûr), Kahire ts., el-Müessesetü'l-Mısriyye.
- Matürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, Selimiye Ktp, nr. 40.
- Metin Yurdağ, *Esmâ-i Hüsnâ*, İstanbul 1996.
- Necati Öner, *İnsan Hürriyeti*, Ankara 1987.
- Ramazan Altıntaş, *Kur'an'da Hidayet ve Dalâlet*, Konya 1997.
- Rasim Özdenören, *Müslümanca Düşünme Üzerine Denemeler*, İstanbul 1985.
- Rüknüddîn es-Semerkindî, *el-Akîdetü'r-Rukniyye (el-Akîdetü'z-zekiyye)*, Süleymaniye Ktp. No. 1691'den fotokopi İSAM, no. 82911.
- Suat Yıldırım, *Kur'an'da Ulûhiyyet*, İstanbul 1987.